

הסגיל של בתי-הדין השרעיים ביפו ובנצרת כמקור להיסטוריה פוליטית וחברתית של ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית

אהרן ליש

המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית קיבל בהשאלה למטרות מחקר את הפנקסים (פג'ל) של בתי הדין ביפו ובנצרת מן התקופה העות'מאנית*. המדובר הוא במאתיים כרכים לערך, רובם מיפו. רוב הכרכים שייכים למחצית השנייה של המאה ה-19 ולראשית המאה ה-20, אך כעשרים כרכים, רובם מיפו, שייכים למחצית הראשונה של המאה ה-19 וכמה כרכים אף לשנים הראשונות ממש של המאה. יש קשיים ניכרים בפיענוח כתב-היד או בשיחזורו. חלק מהחומר במצב פיסי קשה; כתב-היד גיטשטש או נמחק, דפים נקרעו ולמרבית הצער חלק גדול של הפג'ל הלך לאיבוד במרוצת מאה וחמישים השנים האחרונות. רוב החומר כתוב ערבית, אך יש גם תעודות כתובות תורכית — צווים ופרמאנים עות'מאניים שגורשמו בארכיונים של בתי-הדין.

חשיבות הסגיל כמקור היסטורי גובעת משתי סיבות עיקריות:

(א) הסמכות העניינית והאישית הרחבה שהיתה לבתי-הדין השרעיים. הסמכות העניינית הקיפה תביעות אזרחיות, כגון ענייני מכר; הוצאת אישורים ותעודות לפעולות משפטיות שונות (חיתום צפופ), ובייחוד הוצאת יפוי-כוח (ופאלה); וכמובן ענייני מעמד אישי וזקף. הסמכות האישית חלה גם על לא-מוסלמים, למעט ענייני מעמד אישי של בני העדות הדתיות המזכרות. מבחינות רבות היה להם מעמד של בתי משפט מחוזיים כיום. בסגיל ניתן למצוא כתבי מינוי של ממלאי-מקום (נאאב) לקאדים אגב פירוט מלא של סמכויותיהם.¹

(ב) הסגיל שימש גם מעין עיתון רשמי או ילקוט פרסומים שבו פורסמו צווים, הוראות, הודעות, כתבי-מינוי לתפקידים רשמיים, שינויים במינהל המחוזות וכיוצא באלה, שיצאו

* המחבר אסיר תודה על כך לכב' שיח' תופיק עסליה, לשעבר קאדי בתי-הדין השרעי של יפו ועתה חבר בתי-הדין השרעי לערעורים, ושיח' חסני אל-זעבי, לשעבר קאדי בתי-הדין השרעי בנצרת שפרש לגימלאות, וכן למר שלמה נאוי, מנהל המחלקה המוסלמית, ולד"ר צבחי אבו גוש, מנהל בתי-הדין השרעיים במשרד הדתות. החומר מן הפג'ל, ששימש לרשימה זו, נאסף בעזרתם של מר נתן כספי ומר בעזו שושן מן המכון ללימודי אסיה ואפריקה ועל כך נתונה להם התודה. ספריית המכון השקיעה מאמצים רבים בשיקום כרכי הפג'ל, לרבות ניקויים, ארגונים וסידורם לנחוצות המשתמשים בהם.

1 ראה למשל, יפו, סג'ל 4, ע' 10; שם, סג'ל 6א, מס' 127, 219.

מטעם מושל (ואלי) המחוז, הקאדי המחוזי ונושאי משרות רשמיות אחרות, וכמובן גם הסולטאן באסתאנבול. פרסומים כאלה מתחילים בנוסח: 'גרשם בהיתר חוקי' (קיד פאל-אדין אל-שרעי).

מתוך כך מובן שניתן למצוא בפג'ל חומר רב המשקף את המציאות הפוליטית האדמי-ניסטרטיבית והתברתית של ארץ-ישראל באותה תקופה. ברשימה זו יובאו כמה דוגמאות משטחים שונים שתמחשנה את חשיבותו של מקור ארכיוני זה. מובן שאין לראות בדוגמאות אלה מדגם מייצג.

הדים לנוכחותו של נפוליון בארץ-ישראל ניתן למצוא במסמכים מסוגים שונים. מתביעה אזרחית של אשה מוסלמית מיפו נגד "בן-חסות" (ד'מי) נוצרי ניתן ללמוד שבמהלך כיבוש ערי החוף על ידי הצבא הצרפתי, (בלשון העסיסית של פרטיכל הפסק: 'כאשר תקפה העדה החמדנית הצרפתית, קללת אלוהים עליה, את עיר הנמל' — למא הג'מא אל-טאאפה אל-באניה אל-פראנסאויה לענהם אלה אלא אל-אסכלה) היו תופעות של בריחת האוכלוסייה המוסלמית אל פנים הארץ בעוד שהאוכלוסייה הנוצרית נשארה במקומותיה. כך היה הדבר על כל פנים ביפו. במקרה שלפנינו הניחה האשה אצל הנוצרי ארגו ובו כספים וחפצים כפקדון (פטריק אל-אמאנה) עד שובה. ואמנם לאחר נסיגתו של הצבא הצרפתי באה לתבוע ארגוזה. האיש השיב שבעת הכיבוש נשדד ביתו על חפציו ובכללם גם ארגוזה של האשה.

עדות אחרת, משמחת יותר, משתמעת מצו (מרסום) מטעם מושל ירושלים ומצרים ושר הצבא (ואלי אל-קדם ומצר וסרעסכר), משנת 1216 להג'רה (1801), המבשר בקול תרועה לסוחר ירושלים, חברון, שכם, עזה והשפלה (אל-סאהל) כי 'הגיעו ימים טובים' וכי דרכי דמיאט במצרים נפתחו שוב לתנועה (כלומר לאחר הבסת הכוחות הצרפתיים), והם יכולים לשוב ולסחור בהם כבעבר.

על שינויים במינהל המחוזות של הממלכה בעקבות פינוי מצרים מן הצבאות הזרים ניתן ללמוד מצו שגרשם ב-1218 להג'רה (1803). בצו המופנה בין השאר אל מושלי (מתפלם) עזה, רמלה ויפו, מבשר מושל פלך דמשק, צידון וטריפולי כי הגיעו אליו הוראות מטעם הסולטאן בדבר העברת פלך (איאלת) מצרים, קהיר, אלכסנדריה, רשיד ודמיאט ושאר האיזור (אקלים) לתחום השיפוט של פלך דמשק, צידון וטריפולי. הנמענים מתבקשים לשמוח לשמע בשורה זו ולציית לה.²

הדים לפורענויות בחצי-האי ערב בעטיים של הוהאבים ניתן למצוא בצו משנת 1219 להג'רה (1804). בצו המופנה אל ממלאי מקום הקאדים (נואב), המופתי, נקיב אל-אשראף, הכתח'דא ונושאי תפקידים אחרים וכן אל הסוחרים ושאר התושבים, נאמר שזעזועים

2 ציטוט חופשי מקטעים מן הפג'ל של יפו, כפי שהועתקו על ידי אחמד שוקי אל-ח'רבוטלי במג'לת אל-אח'באר אל-אסלאמיה (בעריכת יעקוב יהושע), ז' (1959), מס' 1, עמ' 16-18. 24-22. ראה גם יפו, סג'ל 6א', מס' 272.

הסגיל של בתי-הדין השרעיים ביפו ובנצרת כמקור להיסטוריה פוליטית וחברתית של א"י

חמורים פקדו את חיי המסחר ברחבי חצי-האי. בצו יש קריאה לטהר את ערי חג'אז מיד 'החומדים' (בגאדה) ופורקי עול שמיים (ח'וארג'; הכוונה כמובן לזהאבים), להסיר את המצור מעל שתי הערים הקדושות (מכה ומדינה). המלחמה בזהאבים מוגדרת כמלחמת מצווה (ג'האד). בצו יש פרטים גם ביחס לשינויים אישיים במינהל המחוזות לאחר מותו של אחמד אל-ג'זאר.

מטבע הדברים עוסק רוב החומר שבסגיל בענייני אישות. הפסקים והצווים של הקאדים הם מקור ראשון במעלה ללימוד מבנה המשפחה, הן בהקשר המצומצם של המעמד האישי והן בהקשר החברתי הרחב יותר — מערכות יחסי השארות (כגון מנהגי הנישואין האנדוג' מיים) והקניין בתוך המשפחה והחמולה ומעבר להן, בעיר ובכפר. ישנן עדויות מאלפות מתחומים שונים של המעמד האישי. להלן רק כמה דוגמאות:

נישואי קטינות והשאת אשה נגד רצונה היו כנראה חזיון נפרץ ביותר. כך, למשל, טוענת אשה מלוד שאחיה אילצה למנותו אפוטרופוס (ויפיל) לשם השאתה לאיש שאיננה רוצה בו³; אשה שהושאה לבן דודה טוענת שהיתה קטינה בעת הנישואין ואין היא רוצה בהם⁴; קטינה הושאה לשני גברים בעת ובעונה אחת: פעם על ידי אביה תמורת מוהר גבוה ופעם על ידי אחיה בנישואי חליפין (נבאח אל-שאגאר) ובתמורתה רכש אשה לעצמו⁵.

חלוקת המוהר לשני מידי (מעגיל) ולחלק דחוי (מאגיל) מקובלת למדי⁶. ייתכן שניתן להסתייע בשיעורי המוהר והמוזנות לשם הבהרת נתונים כלכליים שונים של התקופה, כגון רמת החיים. המוהר ניתן בכסף — במטבע מקומי ובמטבע קשה, כגון לירות זהב צרפתיות — ובשווה כסף; האשה עומדת על זכותה לקבל את המוהר המידי כתנאי למימוש חיי האישות ועד אז תובעת מוזנות⁷.

הקרובים האגנטיים (עצבאת) — הסב, הדוד, האח — הם האפוטרופסים השכיחים ביותר על רכושם של קטינים⁸, אך ניתן למצוא לעתים קרובות למדי שגם האשה, ובייחוד האם, משמשת כאפוטרופסית על ילדים⁹.

בתחום הגירושין התופעה המפתיעה ביותר היא שכיחותם של הגירושין בהסכמה הדדית. המדובר הוא בגירושי אבראא, כלומר מחילה הדדית על זכויות האישות, כגון המוהר הדחוי ומוזנות תקופת ההמתנה (נפקת עדת אל-טלאק). במיוחד מפתיע השיעור הגבוה של המקרים שבהם האשה היא הצד היוזם גירושין אלה, ויש שהיא מוכנה לפדות את

3 עיין יפו, סג'ל 50, ע' 69 מס' 16.

4 עיין מג'לת אל-אח'באר אל-אסלאמיה, ז (1959), מס' 2—3, עמ' 22—23.

5 עיין נצרת, סג'ל 26, עמ' 4—5 מס' 35.

6 ראה למשל יפו, סג'ל 50, עמ' 7 מס' 14, עמ' 33 מס' 29.

7 ראה למשל שם, עמ' 29 מס' 23.

8 ראה למשל שם, עמ' 18 מס' 18, עמ' 9 מס' 22.

9 ראה למשל שם, עמ' 10 מס' 26, עמ' 21 מס' 3.

עצמה (ח'לע) תמורת ויתורים כספיים ואחרים¹⁰. כמובן יש לשים לב כי מדובר בעיקר בחברה עירונית שבה מעמד האשה טוב לאין ערוך מזה של חברתה בכפר. זאת ועוד; קרוב לוודאי שהטעם לכך שגירושי מלאק רגילים אינם משתקפים כמעט בפג'ל הוא שלפני חוק זכויות המשפחה העות'מאני לא היתה חובה להודיע לבית-הדין על הגירושין ולרשום. ברוב המקרים משתקפים גירושי מלאק בפג'ל כתוצאה מפניית האשה לבית-הדין בתביעה למימוש זכויותיה החוקיות עקב הגירושין. מוסד הגירושין-על-תנאי (תעליק אל-מלאק) נדיר מאוד. במקרה אחד טענה אשה שבעלה נשבע לגרשה בחג הקרבן (עיד אל-אדהא) הקרוב. הבעל, שלא רצה בגירושין, טען שנשבע לגרשה ביום השלישי, ומכיוון שהחג חל-ביום השני אין הגירושין תופסים¹¹.

בתחום הירושה ניתן לקבוע את העובדה הבסיסית שהאשה יורשת. המדובר הוא בנשים בדרגות קרבה שונות ביחס למורישי: אלמנה, בת, אחות, בת אח, וכיוצא באלו¹². יש שהאשה עצמה יוזמת את הוצאת צו הירושה¹³. עם זאת, ישנן גם דרכים להדרת האשה מן הירושה, כגון מתן פיצוי כספי תמורת ויתורה על זכויות בעזבון¹⁴. הירושה היא אחד הגילויים המובהקים לכושרה של האשה לקניין ולעשייה בקניינים, אבל לא הגילוי היחיד. האשה שולטת לעתים בחלקם של ילדיה בעזבון ראש המשפחה עקב מינוייה לאפוטרופוס עליהם. היא מורישה רכוש לירושיה¹⁵. בפג'ל יש עדויות לרוב על כך שהאשה מבצעת טרנסקציות שונות ברכוש ובממון: מכירה, קנייה, מתן הלוואות וקבלתן, מישכון, השכרה ועוד. כך, למשל, מכרה אשה רכוש שקיבלה בצוואה מאביה על מנת להחזיר חוב לבתה¹⁶. אשה הלוותה כספים לאביה ומבקשת לגבות את החוב מן העזבון¹⁷; אשה קנתה מחותנה עצי זית במוהר המידי שקיבלה מבעלה ומכיוון שטיב הסחורה לא הניח את דעתה כפרה בעצם קיום הנישואין¹⁸. אשה קונה חיטה למטרות מסחר, ועוד. לאשה יש קושאן טאפו על רכושה¹⁹.

גם חוקרים המעוניינים בבחינות הלכתיות ומשפטיות הכרוכות בתהליך הפסיקה של הקאדים ימצאו כר נרחב להתעניינותם בפג'ל: יישום דיני המשפחה, המג'לה, דיני הראיות והפרוצדורה. מידת הזדקקותם של הקאדים לספרות פרשנים וכיוצא בזה; ולבסוף, פנייתם למופתים לשם קבלת חוות דעת (פתוא) כאשר אין ההלכה ברורה ומפורשת דיה לדעתם.

- 10 ראה למשל שם, עמ' 2 מס' 1, עמ' 4 מס' 7.
- 11 עיין שם, עמ' 74 מס' 29.
- 12 ראה למשל שם, עמ' 15—16 מס' 39.
- 13 ראה למשל שם, עמ' 25—26 מס' 15.
- 14 ראה למשל שם, עמ' 18 מס' 46.
- 15 ראה למשל שם, עמ' 51—52 מס' 1.
- 16 עיין שם, עמ' 14 מס' 35.
- 17 עיין שם, עמ' 17 מס' 44.
- 18 עיין שם, עמ' 31—32 מס' 27.
- 19 ראה למשל שם, עמ' 37—38 מס' 41.

הסגל של בתי-הדין השרעיים ביפו ובנצרת כמקור להיסטוריה פוליטית וחברתית של א"י

בסגל יש חוות דעת הלכתיות בשאלות שונות הנוגעות לענייני אישות, ירושה, תביעות אזרחיות שבהן מעורבים לא-מוסלמים וכיוצא באלו.²⁰

בסגל יש גם עדויות לרוב על יצירת הקדשים (וקפים), בדרך כלל משפחתיים, מינוי נאמנים (מתולים), חלוקת ההנאה מן הפירות, שיפוצים ועוד.²¹ מוסד הוקף משמש כידוע אחד האמצעים המובהקים לעקיפת דיני הירושה המוסלמיים, ואמנם יש עקבות לנסינות שונים להדיר את האשה מחלקה בהנאה.²² מצד אחר, יש שהאשה משמשת נאמן על הקדשים משפחתיים.²³

במקרה מעניין אחד תבעו המופתי של יפו, נקיב אל-אשראף, הכתח'דא ואחרים לדין את נאמן אחד המסגדים שהוקם כוקף משפחתי. הם דרשו שישפץ את המסגד המט לנפול כדי לאפשר בו חידוש התפילה והקריאה לתפילה (אד'אן). הם טענו למעמד בתביעה מעין זו מכיוון שלכל מוסלמי יש זכות (חק) במסגד. הקאדי, לאחר שערך במקום סיור בלויית מומחים, הורה לנאמן להשיב את המסגד לתיקנו כנדרש בשטר ההקדש (וקפיה). על כך השיב הנאמן כי לא המסגד עצמו הוא וקף אלא רק מספר מחסנים שמתחתיו, ומכיוון שהם חרבים אין לו מקור להכנסות שבהן יוכל לשפץ את המסגד. הדבר נודע למושל (מתצרף) ירושלים, עזה ויפו, 'הידוע בנדיבות לבו', וזה קצב את הכספים הדרושים לשיפוץ המסגד.

גם הנוצרים הקדישו בפני בתי-הדין השרעיים, ועל פי הדין השרעי כמובן. כך למשל, הקדיש יוני-אורתודוקסי (רומי) מלוד את רכושו לטובת הנזירים העניים מבני עדתו במנזר ירושלים עד סוף כל הדורות, ואחרי כלותם — לעניים הנוצריים ברמלה ולוד, ואחריהם — לעניים בכל המנזרים בירושלים, ואחריהם — לעניים הנוצריים בסוריה (אל-דיאר אל-שאמיה), ואחריהם — לכלל העניים והמסכנים בלואא ירושלים, ולבסוף — לעניים ולמסכנים בכל מקום: הקרובים לירושלים קודמים. המקדיש העניק את הנאמנות (תוליה) וההשגחה (נטי'ר) על הוקף לפטריאך של ירושלים ולבאים אחריו בתפקיד זה.²⁴

זניחת המצוות המעשיות בתברה המוסלמית הדאיגה כנראה את הסולטאן במידה כזו שמצא לנכון לפנות בצו (מ'1813) למושלי המחוזות ולהורות להם להקפיד על מילוי חמש התפילות ביום, על הצום בחודש רמד'אן ועל לימוד הקוראן בספריות שהוקמו במיוחד למטרה זו. בצו כלולה אזהרה שמי שלא יקפיד במילוי המצוות הדתיות ייענש.²⁵ עדויות מאלפות יש בסגל על מעמדם של 'בני-החסות' (אהל אל-ד'מה), ובייחוד העדות

20 ראה למשל יפו, סג'ל 11, עמ' 81, 173א; מנ'לת אל-אח'באר אל-אסלאמיה, ז (1959), מס' 1, עמ' 20-22.

21 ראה למשל יפו, סג'ל 50, עמ' 52 מס' 3.

22 ראה למשל שם, עמ' 57 מס' 14.

23 ראה למשל יפו, סג'ל 65, עמ' 50 מס' 6.

24 עיין יפו, סג'ל 50, עמ' 4-5 מס' 8.

25 עיין יפו, סג'ל 4, עמ' 118. ר' גם יפו, סג'ל 6א, מס' 369.

והכנסיות הנוצריות למיניהן בארץ-ישראל. ראשי כנסיות ומנזרים בירושלים, ביפו, ברמלה ובמקומות אחרים מבקשים היתר מן הקאדים לערוך בדק-בית ושיפוצים בכנסיות ובמנזרים תוך הבטחה מפורשת שהמבנים לא יורחבו או יוגדלו ושאינן כוונתם אלא לקיימם כצורתם הראשונה. ראשי הכנסיות השיגו המלצות לעריכת התיקונים ממושל צידון וטריפולי. הקאדי של ירושלים מבקש מממלא המקום (נאאב) ביפו לערוך ביקורת במקום, ואמנם נערכה הביקורת לפני שבוצעו השיפוצים ולאחר מכן כדי לוודא שאמנם לא חודש דבר במבנים (1231 להג'רה/1815).²⁶

ענייני האישות של בני הכנסיות הלא-מוכרות, כלומר הכנסיות הפרוטסטנטיות למיניהן, הוסדרו בבית-הדין השרעיים ועל פי הדין השרעי. כן הוסדרו בערכאות אלה ענייני אישות כשהצדדים לתביעה נימנו על בני עדות שונות, ובכללן גם עדות מוכרות. הדים לסכסוכים ביחס לסמכותו של בית-הדין השרעי בנסיבות כאלה ניתן למצוא בסג'ל. כך, למשל, טענה אשה מן העדה היוונית-אורתודוקסית שלבית-הדין אין סמכות לדון בצוואה של בן עדתה שנערכה לפני המטרופוליט היווני-אורתודוקסי וביקשה להסתייע לעניין זה בפרמאנים מן השנים 1277 להג'רה (1860) ו-1307 להג'רה (1889).²⁷ יש שמושב בית-הדין השרעי התקיים במנזר במעמד ראש המנזר.²⁸

יש גם עדויות על מעמד נציגים דיפלומטיים בארץ. במקרה אחד משנת 1232 להג'רה (1816) התערב מושל צידון וטריפולי לטובת הקונסול האנגלי ביפו שתבע חוב מעובונו של מוסלמי. המושל הורה למלא את מבוקשו של הקונסול, אך יורשי המנוח ערערו בפני השער העליון ובעקבות זאת ניתנה הוראה לקיים משפט צדק, בלא משוא פנים לפי הדין השרעי, שבו יוטל על הקונסול להוכיח את אמיתות טענתו ביחס לחוב. באחד הדו"חות שהוגשו לשער העליון הוגדרו סמכויותיו וזכויותיו של הקונסול האנגלי: הוצאת רשיונות מסחר; פטור מתשלום מס גולגולת (ג'זיה) ומסים על מצרכי מזון; חסינות מפני מעצר, עריכת חיפוש בכליו ומשלוח צבא לביתו; אין להפריע לו במילוי תפקידו בשעת נסיעתו ממקום למקום; אדרבא, יש להגיש לו את מלוא הסעד וההגנה (1228 להג'רה/1813).

על יחסי מוסלמים ונוצרים במישור החברתי והכלכלי ניתן ללמוד משפע תביעות אורחיות ומסמכים אחרים. כך, למשל, ממנה מוסלמי מרמלה את ראש העדה הנוצרית בעיר כבא-כוח מוחלט (זכיל מטלק) למכור בשמו את כלי המרחץ (חמאם), האסם, הבהמות והירקות — כל זאת כדי לפרוע את חובותיו שתפחו 'באופן מחפיר' מחמת ריבית קצוצה.²⁹ ולבסוף, בסג'ל מפורזות ידיעות חשובות מאוד להבהרת שאלות חברתיות שונות של התקופה. כך למשל ניתן ללמוד שתפקידו של המוכס (פמרפני) ביפו היה לא רק

26 ראה למשל יפו, סג'ל 4, עמ' 222.

27 עיין נצרת, סג'ל 26, עמ' 25—27 מס' 12.

28 ראה למשל יפו, סג'ל 50, עמ' 10—11 מס' 27.

29 עיין שם, עמ' 6 מס' 11.

הסגל של בתי-הדין השרעיים ביפו ובנצרת כמקור להיסטוריה פוליטית וחברתית של א"י

פיסקאלי—גביית מכסים מן הסחורות—כי אם גם 'לדאוג לעניים ולמסכנים'. במקרה אחד פוטר מוכס על שהתרשל במילוי תפקידו הסוציאלי דווקא³⁰. מישרת הקורא לתפילה (מאד'ן) במסגד הגדול ברמלה עברה בירושה במשפחה ידועה אף על פי שהמינוי בא מידי הקאדי³¹. הסגל הוא מקור ראשון במעלה להכרת הרכב האוכלוסייה—קבוצות מהגרים מצפון אפריקה (מגארבה) וממצרים³², משפחות וחמולות, שבטי בדוים, בעלי תפקידים חשובים במימסד הדתי (מופתים, קאדים, שריפים) ובמנגנון האזרחי-צבאי (מושלי פלכים—ואלים—ונושאי תפקידים נמוכים יותר בהירארכיה הפקידותית). יש גם עדויות על שירותם של אנשים מן האוכלוסייה המקומית בצבא העות'מאני. זאת אפשר ללמוד מצווי ירושה שהוצאו על עזבונותיהם של אנשים שנפטרו בעת שירותם הצבאי, מתביעות מזונות נגד בעלים שערקו מן הצבא ונכלאו בבתי סוהר ועוד³³. לסיכום, הדוגמאות שהובאו לעיל הם בגדר מידגם מקרי בלבד משפע החומר המצוי בסגל, אך דומה שדי בו לעורר את סקרנותו של החוקר המתעניין בכחינות שונות של תולדות ארץ-ישראל במאת השנים האחרונות לשלטון העות'מאני.

מוסד לאומי לחקר ישראל

30) עיין מגילת אל-אח/באר אל-אסלאמיה, ז (1959), מס' 1, עמ' 22—24.

31) עיין יפו, סג'ל 50, עמ' 23 מס' 6.

32) ראה למשל שם, עמ' 3—4 מס' 6.

33) ראה למשל שם, עמ' 30 מס' 25, עמ' 33 מס' 30, עמ' 34 מס' 32—33.